पाणिनीयनये अपादानतत्त्वविमर्शः

डॉ. अभिमन्युः

संस्कृतव्याकरणे वाक्यस्य अर्थावबोधकत्वानामनुसन्धानक्रमे कारकप्रकरणे विचारः कृतः अस्ति। वाक्ये कर्तृक्रिययोः सम्बन्धावधारकत्त्वं कारकत्वेन निरूपितं तत्र। वस्तुतः क्रियानिष्पत्तेः साधिका शक्तिर्हि क्वचित् साधनत्वेनोक्ता कारकमिति व्यपदिश्यते-

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः[1]॥

वाक्ये क्रियैव कारकनिर्णयस्य आधारः भवति। तस्याः क्रियायाःव्यापाराश्रयःस्वातन्त्र्येणान्वितः कर्ता उच्यते। फलाश्रयश्च कर्म भवति। क्रियायाः सिद्धये यत् साधकतमं भवति तत् करणम् आधारश्चाधिकरणम्। कारकता एव कारकत्वस्य निर्धारिका भवति। अत एव कर्ता, कर्म, अधिकरणम्, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम् इति प्रतिपादनस्य क्रमे आद्याश्चत्वारः क्रियार्थकात् 'कृ' धातोर्निष्पद्यन्ते। तत्र क्रियायाः प्रथमादारभ्य अधिकतरं कारकत्वं दृश्यते। शिष्टयोस्तु व्युत्पत्तिः कृधातोर्नास्ति अतस्तत्र च न्यूनं कारकत्वम्। आष्टाध्याय्यां विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति सूत्रानुसारं 'गरीयो यद् यदुत्तरम्' इति न्यायेन कारकाणां स्थापना कृता अस्ति। अर्थात् आदावपादनम् ततः क्रमशः सम्प्रदानम्, करणम्, अधिकरणम्, कर्म, कर्ता चेति। प्रकृतस्थले अपानकारके एव संक्षेपेण विमर्शः क्रियते।

पाणिनिः ध्रुवमपायेऽपादानमि' ति[2] अपादानकारकं लक्षयति। केषाञ्चन अवशिष्टप्रयोगाणां साधनाय इतराण्यपि सप्तसूत्राणि प्रणिनाय। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः', 'पराजेरसोढः', 'वारणार्थानामीप्सितः', 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति', 'आख्यातोपयोगे', 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'भुवः प्रभवः', इति एतदनुसारमेवास्ति।[3]

कात्यायनोऽपि वार्तिकेनैकेन पाणिनीयं विवरणं समर्थयति- 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम् उपसंख्यानम्' इति।[4]

---

[1] वा. प. साधनसमुद्देशः, ३६

[2] पा.सू.१/४/२४

[3] पा.सू.१/४/२५-३१

[4] महाभाष्यम्, पृ.२४८.

पतञ्जलि: पाणिनीयलक्षणोक्तध्रौव्यं विमर्शयति।[5] तदनुसारं ध्रौव्येण न केवलं स्थिरवस्तूनाम् अपितु गतिशीलानामपि ग्रहणं भवति यथा धावतोऽश्वात् पतति'। भाष्यकार: तर्कपूर्वकम् इदम् अपादानस्य उदाहरणं प्रतिपादयति। यतो अश्वगतम् अश्वत्वं स्थिरमेव अस्ति अश्वत्वरूपसामान्यं च ध्रुवं सत् अपादानं भवेदिति। अन्यैरपि उदाहरणै: असौ स्वमतं पोषयति- 'अश्वात् त्रस्तात् पतित:', रथात् प्रवीतात् पतित:','सार्थाद् गच्छतो हीन:' इत्यादिषु अपि सामान्ये एवम् अपादानत्वमिति। तत्र अश्वे अश्वत्वम्, आशुगामित्वं वा सामान्यम्, रथे तोष्टृत्वम्, सार्थेऽपि सार्थत्वम्।[6] एवमेव ध्रौव्ये योग: इति।[7]

अपायेनापि द्विविध: पृथग्भाव: स्वीक्रियते भाष्यकृता-वास्तव: मानसञ्चेति। अनेन च 'भीत्रार्थानां भयहेतु:', 'पराजेरसोढ:', 'वारणार्थानामीप्सित:' इत्यादीनाम् उदाहरणेषु मानसापायस्य उपस्थिते: ध्रुवमपाये इत्यादिसूत्रेणैव अपादानं प्रतिपद्यते अत: उक्तसूत्राणि व्यर्थानि सन्ति इति रूपेण स्वीकृति:। यथा 'भीत्रार्थानां भयहेतु: इत्यस्योदाहरणे 'वृकेभ्यो बिभेति' 'चौरेभ्यस्त्रायते' अत्र मानसोऽपाय: उच्यते वृकेभ्य: चोरेभ्यश्च कर्तु:। अपादानत्वञ्च मुख्यसूत्रेणैव उक्तं स्यात् अत: नात्र पृथक् सूत्रमावश्यकमिति।[8]

'पराजेरसोढ:' इत्यस्यापि वैय्यर्थ्यं प्रादर्शयत् भाष्यकार:। 'अध्ययनात् पराजयते' अत्र वाक्ये अध्ययनात् मानसावायात् कर्तु: नेदमपि सूत्रमावश्यकमिति।[9] तथैव ' अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति' अस्योदाहरणे ' उपाध्यायादन्तर्धत्ते इति वाक्ये कर्तु: उपाध्यायात् मानसोऽपाय: विवक्ष्यते। अत एव मुख्यसूत्रैव अपादानसंज्ञाऽऽपद्येत न पुन: पृथक् सूत्रं कर्तुमावश्यकम्। 'वारणार्थानामीप्सित:' अत्र च प्रयोगे 'माषेभ्यो गां वारयति' इति वाक्ये। माषेभ्य: गो: अपाय: कर्तु: मनसि बिम्बित: भवति। अत: मुख्यसूत्रोक्तं लक्षणमत्र प्रवर्तते न पृथग्लक्षणपेक्ष्यते।[10] आख्यातोपयोगे' इत्यत्रापि उपाध्यायात् वस्तुत:[11] निर्गत्य ज्ञानं अध्येतरि अस्याशय: उक्त: भवति न कर्तुमावश्यकं पृथक् सूत्रयितुमिति।[12]

---

[5] इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिण्डं पतति, महाभाष्यम्, पृ.२४७.

[6] इह तावत् अश्वात् त्रस्तात् पतति इति यत् तद् अश्वस्य अश्वत्वम्.........तद् ध्रुवं विवक्षितम्। तत्रैव, पृ.२४९.

[7] तत्रैव, पृ.२४९.

[8] तत्रैव, पृ.२५०

[9] तत्रैव, पृ.२५०-२५१.

[10] तत्रैव, पृ.२५१-२५२

[11] तत्रैव, पृ.२५२-२५३

[12] कथम्? उपाध्यायात् अधीयते इति, उपक्रमति तस्माद् अध्ययनम्.........सन्ततत्वात् अथवा ज्योतिर्विज्ञानानि भवन्ति, तत्रैव, पृ.२५४

'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'भुवः प्रभवः' इत्यनयोः उदाहरणे 'गोमयाद् वृश्चिको जायते', 'गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायते' 'हिमवतो गंगा प्रभवति' इत्यादिषु वास्तविकोऽपायः लक्ष्यते अतः नात्र आवश्यकं सूत्रयितुमिति। यत्र च कार्यकारणयोः अपायः न शक्यः यथा-'दुग्धात् दधि भवति' तेषां प्रयोगाणां साधुत्वाय पृथग्लक्षणमसौ करोति- 'अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवति'[13] एतदनुसारम्। ईदृशः कार्यकारणयोः पृथग्भावः बौद्धानां क्षणिकवादस्य, सांख्यानां सत्कार्यवादस्य, वैशेषिकाणाञ्च आरम्भवादस्य सन्दर्भेऽपि विवेचितः भवति।

हिमवतः गंगा सातत्येन प्रवहति अतः तस्याः पृथग्भावः नास्ति इत्यपि एकेषां मतं विवृण्वानः भाष्यकारः जलानां प्रतिक्षणम् अपायं गत्वा इदम् अपादानस्य स्फुटमुदाहरणं प्रतिपादयति।[14] न कश्चिदपि समानां नदीं द्विधा प्रविशतीति पाश्चात्य (ग्रीक) विदुषः मतमपि पतञ्जलेः सिद्धान्तं समर्थयति।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम् उपसंख्यानम्' इति कात्यायनस्य वार्तिकमपि भाष्यकारः अनावश्यकं प्रतिपादयति। 'धर्माद् विरमति' 'अधर्मात् प्रमाद्यति' इत्यादिषु धर्माधर्मयोः कर्तुः मानसिकापायात्। मुख्येन अपादानसूत्रेणैव अपादानमुक्तं भवति।[15] तथैव हि 'संकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतराः' ईदृशतुलनात्मकवाक्येषु अपि तुलिताभ्याम् अन्यतरात् अन्यस्य अपायः उच्यते वक्तुर्मनसि। अत एव पञ्चमीविभक्तेः इत्यपि सूत्रं नावश्यकम्।[16] नैय्यायिकानाम्, बौद्धानां च क्षणिकवादिनां परोक्षसन्दर्भेण भाष्यकारः 'आसनात् प्रेक्षति' इत्यत्रापि चक्षुरिन्द्रिये आसने च अपायस्य बोधात् अयमपि प्रयोगः मुख्योऽपादानप्रसङ्ग नात्र 'पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम्' वार्तिकमावश्यकमिति।[17]

कैय्यटः पाणिनीये अपादानलक्षणे सयुक्तिकं व्याख्यानं प्रस्तौति। तस्यानुसारं 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' अस्य 'यत्तदश्वे अश्वत्वम् आशुगामित्वं तद्ध्रुवं तच्च विवक्षितम्' इत्यभिप्रायः।[18] 'आख्यातोपयोगे' अस्य च 'ज्ञातृत्वाज्ज्ञानानि भवन्ति इतिवत्।[19] 'जनिकर्तुः

[13] तत्रैव, पृ.२५५

[14] उपक्रमन्ति.....अथवान्यश्चान्यस्य प्रादुर्भवन्ति, तत्रैव, पृ.२५५

[15] तत्रैव, पृ.२४८

[16] इह च संकाश्यकेभ्यः........एतत् प्रयुंक्ते, तत्रैव, पृ.२४८

[17] अपादानम् इत्येव सिद्धम्.......अन्यश्चान्यस्य प्रादुर्भवन्ति, तत्रैव, पृ.५०५, २/३/२८ पा.सूत्रे

[18] अयमर्थः; व्युत्पत्तिमात्रम्.......अश्वत्वमेवोच्यन्ते। तत्रैव, पृ.२४९

[19] शब्दस्य व्यञ्जका.....सन्ततान्युच्यन्ते। तत्रैव, पृ.२४९

प्रकृति:' अस्यापि अथवा 'अन्यश्चान्यस्य प्रादुर्भवन्ति' इत्येवम् अभिप्राय: भवति।[20] ध्रुवशब्दे कैय्यटस्य विवरणम् भर्तृहरे: समानम् अस्ति किन्तु प्राय: पतञ्जलेरनभिप्रैतम्।[21]

भर्तृहरिणा वाक्यपदीये प्रतिपादितान् एव कैय्यटोऽपि स्वीकरोति।[22] 'वारणार्थानामीप्सित' इत्यत्र असौ ईप्सितशब्दस्य व्युत्पत्तिभिन्नमर्थं स्वीकरोति पतञ्जले: सन्दर्भेण।[23] भर्तृहरि: 'ध्रुवमपायेऽपादानमि'त्यत्र पतञ्जलिना स्वीकृतमिव स्थिरे चले च उभयत्र ध्रौव्यं स्वीकरोति। ध्रुवञ्च अपाये वियोगजनकव्यापारस्याश्रय: भवति।[24] असौ च ध्रुवस्य अर्थे अवधिसंज्ञामपि पृथक् प्रतिपादयति। ध्रुवं भूयोऽपि स्पष्टीकुर्वन् भर्तृहरि: धावन्तं तिष्ठन्तञ्च अश्वमवधित्वेन निरूपयति। यदा आरोही अश्वात् पतति चेत् अश्व: धावन् तिष्ठन् वाऽपि सन् ध्रुव: भवति किन्तु अश्वारोहिणौ अभावपि यदा कुड्या: पतत: चेत्तु कुडी ध्रुवा। द्वयो: वस्तुनो: मिथ: सापेक्ष्यं ध्रौव्यं भवति।[25] तत्र प्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षैव ध्रौवस्य निर्धारकतत्वं भवति।[26] भर्तृहरि: अपायेऽपि द्वैविध्यं पतञ्जलिसम्मतं स्वीकरोति। तद्धि वास्तविकं मानसञ्च। अनेनासौ मानसापायसम्बन्धीनि 'भीत्रार्थानां भयहेतु:', 'पराजेरसोढ:', 'पञ्चमी विभक्ते'रित्यादीनि सूत्राणि व्याचष्टे।[27]

पतञ्जलेरुदाहरणेषु 'बलाहको विद्योतते', 'बलाहके विद्योतते', 'बलाहकाद् विद्योतते' इत्यादिषु विभक्तीनामर्थभेदं स्पष्टतया विवृणोति भर्तृहरि:।[28] तथाहि 'साधकतमं करणमि'त्यत्र 'धनुषा विध्यति' 'धनुर्विध्यति' इति उदाहरणयो: धनुषि स्थितं शक्तिद्वयं क्रमश: उक्तं भवति। इति भर्तृहरे: स्थापना।[29] अपादानमसौ निर्दिष्टविषयम्', उपात्तविषयम्', अपेक्षितक्रियञ्चे'ति त्रिधा विभनक्ति।[30]

हेलाराज: ध्रुवमपायेऽपादानमित्यत्र ध्रौव्यमधिकृत्य भर्तृहरे: व्याख्यानं सोदाहरणं

---

[20] क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भापेक्षं वा परिणामापेक्षं वा आश्रित्यैतदुक्तम्.........कारकरूपोपगमात्। तत्रैव, पृ.२५५

[21] ततो अपाये यद् अनाविष्टं तद् अपाये ध्रुवमुच्यते, तत्रैव, पृ.२४०

[22] तत्रैव, पृ.२४८

[23] ईप्सितशब्द: क्रियाशब्दमाश्रीयते न तु रूढिशब्द:, तत्रैव, पृ.२५१

[24] अपाये यद् उदासीनं चलं वा यदि वा चलम्। एवातदावेशात् तदपादानमुच्यते।। वाक्यपदीयम्, सा.१४०

[25] पततो ध्रुव एवाश्वो........अवधित्वं पृथक् पृथक्, तत्रैव, सा. १४१

[26] तत्रैव. सा. १३९

[27] तत्रैव सा. १४७

[28] तत्रैव सा. १४६

[29] तत्रैव सा. १४५

[30] तत्रैव सा.१३६

विशदयति।[31] अपादानभेदानपि स: उदाहरणै: स्पष्टीकरणं करोति। यथा- 'ग्रामाद् आगच्छति' इदं निर्दिष्टविषयमपादानम्। 'बलाहकात् विद्योतते' इदं च उपात्तविषयमपादानम्। 'मथुरा: पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा:' अत्र अपायप्रतिपादिकाया: क्रियाया: अभावो लक्ष्यते अत: अपेक्षितक्रियमपादानमिदम्।[32] 'निर्धारणे विभक्ते: य:' इति कारिकाव्याख्याने हेलाराज: अपेक्षितक्रियमपादानं[33] मानसमपादानञ्च सयुक्तिकं स्पष्टयति।[34]

वृत्तिकार: अपादानकारकविवरणे भाष्यप्रत्याख्याने सर्वाणि अपि अपादाने पाणिनीयसूत्राणि आवश्यकानि स्वीकरोति उदाहरणै: स्पष्टयत्यपि।[35] 'जनिकर्तु: प्रकृति'रित्यत्र प्रकृतिं हेतुत्वेन निर्दिशत्यसौ।[36] पतञ्जलिस्तु प्रकृतिमुपादानकारणं प्रतिपादयति।[37]

जिनेन्द्रबुद्धि: अपादानकारके पतञ्जले: व्याख्यानं स्वीकरोति किन्तु तत्र पाणिने: सर्वाण्यपि सूत्राणि आवश्यकानि मनुते। तदनुसारम् आचार्य इमानि सूत्राणि उक्त्वा अपादानस्य सर्वसंभवां कल्पनां निरूपयतीति। 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छती'त्यत्र असौ सप्तम्या: अर्थं निमित्तं विवृणोति।[38] तथैव 'जनिकर्तु: प्रकृति'इत्यत्र प्रकृतिपदेन उपादाननिमित्तोभयकारणयो: ग्रहणं स्वीकरोति। यथा 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' इत्यत्र पुत्र: निमित्तकारणमस्ति।[39]

हरदत्त: जिनेन्द्रबुद्धे: प्रतिपादनानि स्वीकुर्वाणोऽपि[40] 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छती'त्यत्र सप्तम्या: अर्थं निमित्तं न मनुते अपितु विषयसप्तमीं सति सप्तमीं वा स्वीकरोति।[41]

पुरुषोत्तम: अपादानकारके पाणिनीयलक्षणानि यथावत् स्वीकरोति।[42] भर्तृहरे:

---

[31] तत्रैव, पृ.३४०-३४१

[32] तत्रैव, पृ.३३६

[33] तत्रैव, पृ.३४५

[34] तत्रैव, पृ.३४५

[35] काशिका, पृ.५३५-५४५

[36] तत्रैव, वृ.५४४

[37] तस्मात् पूर्वस्यायं प्रपञ्च: एवम् एवम् उत्तरेऽपि योग: पूर्वस्यैव वेदितव्य:। तत्रैव, १/४/२५ पा.सूत्रे, पृ.५३९

[38] अन्तर्धाविति निमित्तसप्तम्या, तत्रैव, पृ.५४१

[39] अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम्...........प्रकृतिग्रहणे तु सति सर्वस्यैव कारणमात्रस्य भवति, तत्रैव, पृ.५४४

[40] पूर्वस्यां प्रपञ्च:,,,,,,तत्रैव, १/४/२५ सूत्रे, पृ.५३८, अयमपि प्रपञ्चो....सिद्धम्, तत्रैव, १/४/२७ सूत्रे, पृ.५४०, अयमपि प्रपञ्च:, तत्रैव, १/४/२८ सूत्रे, पृ.५४२

[41] नायं निमित्तात् कर्मयोगे इति सप्तमी.......विषयसप्तम्येषा, सति सप्तमी वा, तत्रैव, पृ.५४१

[42] भाषावृत्ति, पृ.४२

अनुकरणेन चास्य त्रैविध्यमपि विवृणोति-निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अपेक्षितक्रियञ्च।[43] सृष्टिधराचार्या: अपादाने पाणिनीयसूत्राणि विस्तरेण विवृण्वन्ति।[44] किन्तु विवरणे तै: किञ्चिदपि मौलिकचिन्तनं नो प्रस्तूयते। रामचन्द्राचार्योऽपि अपादाने भाष्यकारमतमनादृत्य सूत्रकारवार्तिककारयो: सर्वाण्यपि लक्षणानि यथावत् स्वीकरोति।[45] उदाहरणैश्च स्पष्टयति। विठ्ठलाचार्य: अपि पाणिनि-कात्यायनयो: मतमेव स्वीकृत्य तत्र विस्तृतं व्याख्यानं प्रस्तौति। जिनेन्द्रबुद्धे: भर्तृहरेश्च मतमपि स्वव्याख्याने स्पष्टीकरोती।[46]

भट्टोजिदीक्षित: अपादानकारकं विवृणोति 'ध्रुवमपायेऽपादानमि'ति सूत्रोल्लेखेन। तदनुसारं यदा धातुना वस्तुद्वये अपाय: उच्यते चेत् अपायस्याधार: अपादानं भवति किन्तु अपायविधायकव्यापारस्य आधार: अधिकरणं न भवति। यथा 'वृक्षात् पर्णं पतति। असौ अपाये ध्रुवस्यार्थे अवधिशब्दं स्वीकरोति।[47] 'अपाये यद् उदासीनं चलं वा यदि चलं वा यदि वाऽचलम्' इति कारिकाया: उद्धरणसहितम् असौ अपादानस्य स्थिरत्वं चलत्वं वा सम्भवति इति प्रतिपादयति। यथा- 'धावतोऽश्वात् पतति।'[48] पृथग्भूयमानस्य वस्तुद्वयस्य मिथ: सापेक्षमपादानत्वं विवक्षया तस्य निर्धारणमपि भट्टोजिदीक्षित: भर्तृहरे: सन्दर्भेण विवृणोति।[49] असौ भाष्यकारदिशा अपादानकारके केषाञ्चन पाणिनीयसूत्राणाम् अनावश्यकत्वमपि विवृणोति किन्तु तन्न समर्थयति।[50]

कौण्डभट्ट: ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रव्याख्याने अपाये ध्रुवपदार्थम् अवधिं वदति। तदनुसारञ्च पञ्चमीविभक्ते: अर्थ: अवधिरेव भवति। असौ अपादाने भर्तृहरिणा 'अपाये यद्

---

[43] तत्रैव, पृ.४२

[44] भाषावृत्यर्थव्यावृत्ति:, पृ.८९-९४

[45] प्रक्रियाकौमुदी, पृ.४२५-४२९

[46] (१) आप्य इति। विशेषो विभाग:........तस्मिन् साध्य इति विषयसप्तमी........यद्यपि ध्रुवशब्दो लोके एकरूपताम् आचष्टे ध्रुवमस्य रूपमिति तथाप्यपायं गतिविशेषं प्रति या ध्रुवतोपयुज्यते सा इहेवोपपद्यते स च अवधिभावमेव, प्र.कौ., पृ.४२५, अपाय:, विश्लेष:, विभाग इत्यर्थ:......स चावधिभाव एव, जिनेन्द्रबुद्धि:, काशिका, पृ.५३५. (२) यद्ध्रुवम् अवधिभूतम् इति............तथा चोक्तम्; अपाये यद् उदासीनं........अपादानमुच्यते इति। पततो ध्रुव एवाश्वो..........कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् प्रक्रियाकौमुदी, पृ.४२५., (३) पूर्वस्यायं प्रपञ्च: उत्तरेपि यो पूर्वस्यैव एवं तर्हि पूर्वस्यायं प्रपञ्च: ......एवम् उत्तरेऽपि योग: पूर्वस्यैव प्रपञ्च: वेदितव्य:, जिनेन्द्रबुद्धि:, काशिका, पृ.५३९

[47] ध्रुवं स्थिरम् प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रय:, प्रौढमनो. पृ.५२६

[48] सिद्धान्तकौमुदी १/४/२४ वा. सूत्रे

[49] प्रौढमनो. पृ.५२७

[50] भाष्यकारस्तु जुगुप्सादीनां...........एवम् उत्तरसूत्राण्यपि, तत्रैव, पृ.५२८

उदासीनं ध्रुवं वा यदि वा चलम्' इत्यादिकारिकोक्तं मतं यथावत् स्वीकरोति।[51] भर्तृहरि: क्रियया उत्पद्यमानस्य अपायस्य अधिकरणं ध्रुवमपादानं वा भवति। तथैव हि क्रियाया: अधिकरणमपादानं न इति।[52] अत्र क्रियाशब्देन व्यापारस्य ग्रहणं न सत् धात्वर्थस्य ग्रहणं क्रियेत इति कौण्डभट्टस्य अभिप्राय:। अनेन च 'वृक्षात् वस्त्रं पतति' इत्यत्र निष्क्रियेऽपि वस्त्रे वृक्षगतक्रियया पतिते वृक्षोऽपादानं भवति।[53]

वाक्यपदीयस्य अनुकरणेन कौण्डभट्ट: अपादानं त्रिधा विभनक्ति। तत्र युक्तानि उदाहरणानि अपि प्रस्तौति।[54] मानसापायमप्यसौ उदाहरणै: स्पष्टयति।[55] कौण्डभट्टस्य अपादानसम्बन्धीनि मतानि हरिवल्लभ: सुष्ठुतया विवृणोति।[56]

नागेशानुसारम् अपादानमपादानशक्तिमत् भवति। तदनुसारं पञ्चमीविभक्ते: बोध्यं अपादानत्वशक्तिरेव। 'अपादाने पञ्चमी' सूत्रस्य अयमेव अभिप्राय:। नागेश: शक्तिं शक्तेराश्रयञ्च समानमेव स्वीकरोति। अत: अपादानम् अपाशक्तिमान् च अभिन्नौ भवत:। पाणिनीये अपादानलक्षणे 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यत्र नागेशस्य स्वीकृति: अस्ति अथ च भट्टोजिदीक्षितकौण्डभट्टाभ्यां तत्र ध्रौव्ये प्रस्तुतानि विवरणानि अपि नागेशस्य सम्मतानि।[57] भाष्यकारदिशा च मानसापाय: वास्तविक: अपायश्च द्वावपि अपादानेऽस्य स्वीकृतौ।[58]

अपादाने ध्रौव्यमधिकृत्य भर्तृहरे: चर्चामपि नागेश: विवृणोति।[59] सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन उदाहृतानां प्रयोगाणां समीक्षणेन नागेश: अपादानकारकं स्पष्टयति।[60]

कायसंसर्गाद् बौद्धिकसंसर्गाद्वा अपायविवक्षायां तत्र यदवधिभूतं ध्रुवं तद्धि अपादानत्वेन लक्षितमपादानलक्षणे। तत्र लक्ष्योऽपायः लक्षणञ्चापादनं भवति।

---

[51] अवधि: पञ्चम्यर्थ:, अपादाने पञ्चमी, तच्च अवधिभूतम् इति भाव:। उक्तञ्च वाक्यपदीये अपाये यदुदासीनं........पृथक् पृथक् इति, वै.भू.सा. पृ.१७८-१७९

[52] एवञ्च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रये सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम्, तत्रैव, पृ.१७९

[53] क्रिया च धात्वर्थो.............वृक्षाद् वस्त्रं पततीति संगच्छते, तत्रैव, पृ.१८०

[54] तत्रैव, पृ.१८४

[55] तत्रैव, पृ.१८३-१८४

[56] तत्रैव, पृ.१७८-१८४

[57] पञ्चम्या अपादानत्वम् अर्थ:................ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात्।, लघुमञ्जुषा, पृ.१२८४-१२८५

[58] तत्रैव, पृ.१२८५

[59] तत्रैव, पृ.१२८७

[60] तत्रैव, पृ.१२८९-१२९८[51] अवधि: पञ्चम्यर्थ:, अपादाने पञ्चमी, तच्च अवधिभूतम् इति भाव:। उक्तञ्च वाक्यपदीये अपाये

अनयोरुभयोरपि अन्यतरस्य वा मानसिकसत्तयां सत्यामपि अपादानस्य प्रयोगः दृश्यते। आचार्यः पतञ्जलिः अपायस्य अपादानस्यापि व्यापकतरम् अर्थं स्वीकरोति । अथ च अपादनसंज्ञाविधायकानां केषाञ्चन पाणिनीयसूत्राणाम् आनर्थक्यं प्रतिपादयति भाष्ये । यतः प्रथमादेव अपादानलक्षणसूत्रात्[61] असौ मानसमपायमपि अपादानत्वेन उक्ते सति अग्रिमसूत्रोक्तविषयाणामपि तत्र समावेशः भवति । अपायस्य संयोगपूर्वकवियोगरूपत्त्वात् तस्य मानसिकसत्ता अपि तत्र ग्रहीतुं शक्या । यथा हि कश्चित् भये संकटे वा उपस्थिते तस्य अनुभवं मनसैव करोति । तत्र च संयोगः वियोगरूपः अपायः अपि मानसः एव भवति । अत एव अपादानसंज्ञा पञ्चमी विभक्तिरपि ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रेणैव साधयितुं शक्या नात्र पृथक् सूत्रस्यावश्यकताऽस्ति । एवमेव अन्यत्रापि मानसापायस्य स्वीकारेण प्रयोगाणां सिद्धिः शक्या । यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः आढ्यतराः इत्युदाहरणे सांकाश्यकानां समृद्धिमत्त्वस्य पाटलिपुत्रकगतस्य अपायस्य मानसभूतत्वेऽपि उक्तसूत्रेणैव सिद्धिः शक्या । नात्र सूत्रान्तरापेक्षाऽस्तीति पतञ्जलेः मतिः । किन्तु महर्षिः पाणिनिः सुकुमारमतीनामध्येतॄणां[62] बोधाय बौद्धिकगौरवरूपदोषपरिहाराय च मुख्यसूत्रेण सह अन्यान्यपि सूत्राणि चकार इति मत्या पाणिनेरैव मतमादृतमुत्तरवर्तिभिः वृत्तिकारादिभिः । तद्धि मतं साधीयः इति मतिरुदेति ।

---

[61] पा सू १/४/२४

[62] निर्धारणे विभक्ते यो भीत्रार्थानां च यो विधिः ।
उपात्तापेक्षितापायः सोऽबुधप्रतिपत्तये ॥ वा. प. ३/७/१४७